

Пламен Лаков

**ЗАЩИТЕНИТЕ ТЕРИТОРИИ В
РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ – ОСНОВА ЗА
РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗЪМ ПО ПРИМЕРА
НА ПРИРОДЕН ПАРК „БЪЛГАРКА“**

ГОДИШНИК НА ВУАРР

ТОМ V

Пламен Маринов Лаков е роден на 16.10.1965 г. в гр. Ябланица, Ловешка област. През 1991 г. завършва висше образование с придобита степен и специалност магистър по история и география във ВТУ „Св.св.Кирил и Методий“. В същия университет от 2004 до 2007 г. е докторант към катедра „География“ по научна специалност „Климатология“, където в СНС по географски науки е направена публична защита на дисертация и ВАК му дава образователната и научна степен „доктор“. Над петнадесет години работи в системата на средното образование като преподава предметите: история и цивилизация, география и икономика, свят и личност, опазване на човека и околната среда. Заемал е длъжностите учител и главен учител в училища от град Плевен. През 2012 г. започва преподавателската си дейност във ВУЗ отначало като хоноруван, а по-късно като редовен преподавател във Висшето училище по агробизнеси развитие на регионите-Пловдив, като заема последователно академичните длъжности - гл. асистент и доцент по Туризъм. Разработил е и води лекции по дисциплините „Регионална икономика“, „Туристическа политика на България“, „Алтернативни видове туризъм“, „Хотелиерство“ и „Качество на туристическите услуги“. Научните му интереси са насочени в областта на туризма, туристическите ресурси, климатологията и хидрологията, природоползването, ландшафтознанието и опазването на околната среда, ГИС и тяхното използване в обучението, историята. Автор е на над тридесет и пет статии, монографии и учебници като: „Климатичен туристически потенциал на Западна и Средна Северна България“, монография, учебник и електронно помагало по „Туристическа политика на България“, учебно пособие „Атлас – Европа – опознаване, морфоструктура, полезни изкопаеми, релеф, климат, води, почви, растителност, животински свят, природогеографски райони“ и редица учебници, статии и доклади в тематични направления: климатология и регионални климати; туризъм, икономика и социално-икономическа география; ландшафтознание и опазване на околната среда; методика на обучението. Участие в колективи като специалист от практиката по разработване на доклади по ОВОС. Член е на Съюза на учените в България и носител на почетното отличие „Неофит Рилски“ на МОМН за дългогодишна и цялостна трудова дейност в системата на народната просвета.

UNIVERSITY OF AGRIBUSINESS AND RURAL DEVELOPMENT
YEARBOOK, VOLUME V, 2017

**PROTECTED TERRITORIES IN THE REPUBLIC
OF BULGARIA - A BASIS FOR THE
DEVELOPMENT OF TOURISM THROUGH THE
EXAMPLE OF NATURAL PARK "BULGARKA"**

Plamen Lakov

Abstract: Present study aims to investigate the possibilities for development of tourism in the protected territories in the Republic of Bulgaria, using the example of the Natural Park "Bulgarka". A brief description of the protected areas is made according to the Bulgarian legislation. Benefits for the development of different types of tourism are stated. General characteristic of the Natural Park "Bulgarka" and the protected areas included in its territory is made. Ecosystems and biotopes are specified. The socio-economic characteristics of the Nature Park are presented and the potential opportunities for development of tourism and other recreational activities at local, national and international level in the nature park are highlighted. At the end, conclusions and summaries are presented.

Keywords: Nature Park, protected areas, tourism, recreation, ecosystems, tourist product.

ЗАЩИТЕНИТЕ ТЕРИТОРИИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ – ОСНОВА ЗА РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗЪМ ПО ПРИМЕРА НА ПРИРОДЕН ПАРК „БЪЛГАРКА“

Пламен Лаков

Резюме. В изследването авторът си поставя за цел да представи възможностите на защитените територии в Република България за развитие на туризъм, като за пример използва Природен парк „Българка“. Направена е кратка характеристика на защитените територии според българското законодателство. Посочени са предимствата за развитие на различни видове туризъм. Дадена е обща характеристика на Природен парк „Българка“ и на защитените територии в него. Посочени са екосистемите и биотопите. Представена е социално-икономическа характеристика на Парка и са изтъкнати потенциалните възможности за развитие на туризъм и други рекреационни дейности на местно, национално и международно ниво в природния парк. В края са обособени съответните изводи и обобщения.

Ключови думи: природен парк, защитени територии, туризъм, рекреация, екосистеми, туристически продукт.

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на *туризма* (туристическата индустрия) е пряко зависимо както от търсенето на пазара на различни туристически продукти, така и от наличието на съществуващите възможности за включване на нови ресурси в стопанския оборот. От своя страна, това ще допринесе за разнообразяване на туристическия продукт, за привличане на нови туристопотоци, за ускорено развитие на устойчив туризъм и повишаване благосъстоянието на населението в съответния район. Безспорно един от източниците на туристически ресурс и негов резерв са *природните защитени територии*.

В Република България природните защитени територии са регламентирани нормативно в две насоки:

1. Според българското законодателство основно със *Закон за защитените територии*, приет на 30.10.1998 г. и обнародван в ДВ, бр. 133 от 04.11.1998 г., след което многократно допълван и променян (последни изменения в ДВ, бр. 61 от 11 август 2015 г.).

2. Според законодателството на Европейския съюз с *Директива за съхранение на дивите птици* и *Директива за запазване природните местообитания на дивата флора и фауна*.

Съгласно текстовете на тези нормативни документи в различна степен на защитен режим се намира ок. 33% от територията на страната.

Това безспорно е значителен природен ресурс, който при определени условия може да се използва и да се превърне в двигател за развитие на различни форми на туризъм.

В нашия случай по-детайлно ще се спрем върху териториите, защитени според българското законодателство.

Според текста на Закона¹ *за защитените територии* се обособяват в следните категории: *резерват, национален парк, природна забележителност, поддържан резерват, природен парк и защитена местност*. В защитените територии могат да се включват гори, земи и водни площи.

Резервати. За да бъде обявена определена територия за резерват, трябва в нея да са разпространени образци от естествени екосистеми, включващи характерни и/или забележителни диви растителни и животински видове. Поставянето в режим на „резерват“ цели да запази естествения им характер, да се осъществяват научна и образователна дейност и екологичен мониторинг. В резервата се опазват генетичните ресурси и се запазват естествените местообитания и популациите на защитени редки, ендемитни и реликтни видове. Те служат и за развитие на мрежа от представителни за България и Европа екосистеми и застрашени местообитания.

Изхождайки от тези постановки, в резерватите се забранява всякаква човешка намеса и в този смисъл те имат най-висока степен на защита от антропогенна дейност. Все пак Законът допуска някои видове дейности като охрана, посещения с научна цел, преминаване на хора по определени за това места, събиране на семенен материал, на диви растения и животни с научна цел или за възстановяването им на други места в количества, начини и време, изключващи нарушения

¹ Вж. Закон за защитените територии на Р България.

в екосистемите, потушаване на пожари и санитарни мероприятия в горите, увредени след природни бедствия и катаклизми. Тези дейности се реализират със съответни разрешения от компетентните органи. В България има 55 резервата и 35 поддържани резервата, повечето в горски екосистеми, заемащи площ от ок. 81 500 ха (вкл. площта на поддържаните резервати), от които по-популярни са „Силкосия“², „Узунбоджак“, „Парангалица“, „Юлен“, „Боатин“, „Царичина“, „Ропотамо“ и др.³

От статута на резерватите става ясно, че те са един незаменим природен ресурс за развитие на някои видове специализиран (алтернативен) туризъм: познавателен, образователен, научен, екологичен (движение по маркирани пътеки като част от екологична екопътека, което може да се съчетава с изброените форми на туризъм).

Национални паркове. За да бъде обявена определена територия за национален парк, трябва, от една страна, в територията да не попадат населени места и селищни образувания, а от друга – да се включват естествени екосистеми с голямо разнообразие на растителни и животински видове и местообитания, с характерни и забележителни ландшафти и обекти на неживата природа.

Националните паркове се управляват с цел да се поддържа разнообразието на екосистемите и за защита на дивата природа, да се опазва и поддържа биологичното разнообразие в екосистемите, да се даде възможност за развитие на научни, образователни и рекреационни дейности, както и за създаване на предпоставки за развитие на туризъм, екологосъобразен поминък на населението и други дейности.

За реализиране на тези цели на територията на националните паркове се определят следните зони: 1. Резервати и поддържани резервати; 2. Туристическа зона; 3. Зони на хижите, административните центрове за управление и поддръжка на парковете и спортните съоръжения; 4. Други зони според конкретните условия в парковете.

Интерес представлява статутът на резерватите и поддържаните резервати, които попадат в границите на националните паркове. Те запазват режимите си, определени със заповедта за обявяването им, а по наше мнение именно мрежата и от други защитени местности е в основата за обявяване на една територия за национален парк.

² Вж. http://bulgariatravel.org/ru/obyekt/302/Silkosiya_rezervat

³ Изпълнителна агенция по околната среда - http://eea.government.bg/zpo/bg/index_download.jsp

На територията на националните паркове се забраняват:

- строителство, освен на туристически заслони и хижи, водохващания за питейни нужди, пречиствателни съоръжения, сгради и съоръжения за нуждите на управлението на парка и обслужването на посетителите, подземни комуникации, ремонт на съществуващите сгради, пътища, спортни и други съоръжения;

- производствени дейности, с изключение на поддържащи и възстановителни дейности в горите, върху земите и водните площи;

- извеждане на гола сеч;

- използване на изкуствени торове и други химически средства;

- внасяне на неприсъщи за района растителни и животински видове;

- паша на кози, както и паша в горите извън ливадите и пасищата;

- събиране на билки, на диворастящи плодове и на други растения и животни на определени места;

- събиране на вкаменелости и минерали, увреждане на скални образувания;

- нарушаване естественото състояние на водни площи, водни течения, техните брегове и прилежащи територии;

- дивечоразвъдна дейност и ловуване освен при регулиране числеността на животинските видове;

- спортен риболов и риборазвъждане на определени места;

- замърсяване на водите и терените с битови, промишлени и други отпадъци;

- бивакуване и палене на огън извън определените места;

- намеса в биологичното разнообразие;

- събиране на редки, ендемични, реликтни и защитени видове освен за научни цели;

- други дейности, определени със заповедта за обявяване на защитената територия и плана за управлението ѝ.

Национални паркове в България са създадени в планините Рила, Пирин и Стара планина с обща площ от 193 423,1 ха⁴.

Според режима на националните паркове възможностите за развитие на туризъм са значително по-големи от тези на резерватите. В тях би могло да се развиват освен познавателен, научен, образователен

⁴ Пак там.

туризъм и всички форми на екотуризъм. Положителна страна е възможността да се изгражда туристическа инфраструктура и практикуването на някои форми на селски туризъм (високопланинско животновъдство). Разбира се, ограниченията са значителни и туризмът трябва да се съобрази с плана за управление на съответния парк⁵.

Природни забележителности. За природни забележителности се обявяват характерни или забележителни обекти на неживата природа като скални форми, скални разкрития с научна стойност, земни пирамиди, пещери, понори, водопади, находища на вкаменелости и минерали, пясъчни дюни и други, които са с изключителна стойност поради присъщата им рядкост, представителност, естетичност, или които имат значение за науката и културата.

Природните забележителности се управляват с цел запазване на техните естествени особености и се обявяват с прилежаща територия, необходима за опазването им. В природните забележителности се забраняват дейности, които могат да нарушат тяхното естествено състояние или да намалят естетическата им стойност. Мерки за опазване, укрепване и възстановяване на природните забележителности се допускат с разрешение на Министерството на околната среда и водите, съгласувано със собствениците на природните забележителности и други заинтересовани институции. Забранителният режим на дейностите за всяка природна забележителност се определя индивидуално.

По-известни природни забележителности са Белоградчишките скали⁶, ждрелото на река Ерма, Побитите камъни, Чудните мостове, пещерата „Бачо Киро“, блатото Алепу, Буйновското ждрело, скалният комплекс Вратцата, скалният комплекс Заского при с. Гинци, Софийско, и др. В България природните забележителности са 544 с обща площ от ок. 181 00 ха.⁷

Възможностите за развитие на алтернативни форми на туризъм са значителни, като конкретната форма зависи преди всичко от вида на защитения обект и от съответния режим за достъп и разрешена антропогенна дейност.

Поддържани резервати. Поддържаните резервати са особена разновидност на резерватите, в чиито територии на естествените

⁵ Вж. <http://rilanationalpark.bg/bg/pages/index/l:home>;
<http://www.pirin.bg/>; <http://visitcentralbalkan.net/bg/pages/index/l:home>

⁶ Вж. <http://www.belogradchik.biz/belogradchik/attractions/rocks.bg.html>

⁷ Изпълнителна агенция по околната среда - http://eea.government.bg/zpo/bg/index_download.jsp

екосистеми, за да функционират, е необходима антропогенна намеса. За поддържани резервати се обявяват екосистеми, включващи редки и/или застрашени диви растителни и животински видове и местообитанията им. Поддържаните резервати са изключителна държавна собственост и се управляват с научна и образователна цел и/или екологичен мониторинг. В тях може да се извършват дейности, насочени към поддържане на природния им характер, възстановяване на популации от растителни и животински видове и опазване на генетичните ресурси.

В поддържаните резервати се забраняват всякакви дейности, с изключение на:

- тяхната охрана;
- посещения с научна цел;
- преминаването на хора по маркирани пътеки, вкл. с образователна цел;
- събирането на семенен материал, на диви растения и на животни с научна цел или за възстановяването им на други места;
- провеждане на поддържащи, направляващи, регулиращи или възстановителни мерки.

Общият брой на поддържаните резервати у нас е 35⁸. По-популярни от тях са „Атанасовско езеро“, „Балтата“, „Балабана“, „Вельов вир“, „Долна Топчия“, „Патлейна“, „Персински блата“, „Сребърна“⁹, „Чамджа“, „Шабаница“ и др. Възможностите за развитие на туризъм са сходни с тези в резерватите.

Природни паркове. Териториите, които могат да се обявят за природни паркове, трябва да включват разнообразни екосистеми с многообразие на растителни и животински видове и на техните местообитания, с характерни и забележителни ландшафти и обекти на неживата природа. Тези територии се управляват и с цел поддържане на разнообразието на екосистемите и опазване на биологичното разнообразие в тях, както и за предоставяне на възможности за развитие на научни, образователни и рекреационни дейности. В природните паркове се цели устойчиво ползване на възобновимите природни ресурси при запазване на традиционни форми на поминък, както и осигуряване на условия за развитие на туризъм. За разлика от националните паркове, в границите на природните паркове може да има населени места, селищни образувания и курорти, както и да протичат производства и дейности, които не замърсяват околната

⁸ Пак там.

⁹ http://bulgariatravel.org/ru/obyekt/29/Srebyrna_rezervat

среда. Трябва да се отбележи, че защитените територии от други категории, попадащи в границите на природните паркове, запазват режимите си, определени със заповедта за обявяването им.

В природните паркове се забраняват:

- извеждане на голи сечи във високостеблени гори, с изключение на тополовите, а в издънкови гори – с площ по-голяма от 3 ха;

- внасяне на неприсъщи за района растителни и животински видове;

- паша на кози освен на определени за това места;

- събиране на вкаменелости и минерали, увреждане на скални образувания;

- замърсяване на водите и терените с битови, промишлени и други отпадъци;

- бивакуване и палене на огън извън определените места;

- добив на полезни изкопаеми по открит метод;

- добив и първична преработка (обогатяване) на метални полезни изкопаеми чрез прилагане на химични и химико-бактериологични методи и цианиди;

- дейности и строителство, които не са разрешени със заповедта за обявяване на парка, плана за управление на парка и устройствените и техническите планове и проекти;

- събиране на редки, ендемични, реликтни и защитени видове, освен за научни цели;

- добив на ресурси от морето чрез драгиране и тралиране;

- други дейности, определени със заповедта за обявяване на защитената територия и с плана за управление.

Природните паркове в Република България са 11: „Беласица“, „Българка“, „Витоша“, „Врачански балкан“, „Златни пясъци“, „Персина“, „Рилски манастир“¹⁰, „Русенски Лом“, „Сините камъни“, „Странджа“ и „Шуменско плато“. Разположени са на обща площ от 218 443,32 ха¹¹.

Разбира се, всеки от парковете има своята специфика, определена с основанията за обявяването¹².

Възможностите за развитие на туризма в тези защитени територии са големи. Налице е значителен потенциал за развитие на

¹⁰ Вж. http://bulgariatravel.org/ru/obyekt/250/park_rilski_manastir

¹¹ Изпълнителна агенция по околната среда- http://eea.government.bg/zpo/bg/index_download.jsp

¹² Вж. <http://www.belasitsa.net/index.php/bg/>

алтернативни форми на туризъм като екологичен, селски, приключенски и т.н. Режимът на парковете позволява да се развиват и някои от „класическите“ форми на туризъм като зимен и ски, здравен туризъм и т.н. Условието да се запази природата, но и традиционният поминък на населението, е наличието на туристически ресурс за развитие на ено-, гурме-, културен и други видове туризъм.

Защитени местности. За защитени местности се обявяват територии с характерни или забележителни ландшафти, вкл. такива, резултат от хармоничното съжителство на човека и природата; местообитания на застрашени, редки или уязвими растителни и животински видове и съобщества. Защитените местности се управляват с цел запазване на компонентите на ландшафта, опазване, поддържане или възстановяване на условия в местообитанията, отговарящи на екологичните изисквания на видовете и съобществата – обект на защита; предоставяне на възможности за научни изследвания, образователна дейност и екологичен мониторинг; предоставяне на възможности за туризъм и за духовно обогатяване.

В защитените местности се забраняват дейности, противоречащи на изискванията за опазване на конкретните обекти, предмет на защита. По-значими защитени местности у нас са: езерото Вая (частично), Ботаническата градина в Балчик, блатото Малък Преславец, Гарванските блата, Дуранкулашкото езеро, островите Св. Иван и Св. Петър, пещерата Елата, местността Иракли и др. Защитените местности в България са 594 с обща площ ок. 50 754 ха¹³.

Като цяло в страната според българското законодателство в различна степен на защита са повече от 720 000 ха, или ок. 6,5% от територията на Република България¹⁴.

С влизането в сила на *Закон за биологичното разнообразие* през 2002 г. се създават условия за изграждане на национална система от защитени зони, която е част от европейската екологична мрежа *НАТУРА 2000*. Тя има за цел да гарантира дългосрочно запазване на типове природни местообитания и популации на видове, които са с европейска значимост. В нея са включени специални защитени райони, съгласно клаузите на вече цитираните директиви на ЕС. Обекти на защита по двете директиви са ок. 140 природни местообитания и повече от 600 вида растения и животни със значение за ЕС. Принос към Европейската екологична мрежа *НАТУРА 2000* е осигуреното

¹³ Изпълнителна агенция по околната среда- http://eea.government.bg/zpo/bg/index_download.jsp

¹⁴ Пак там

опазването на повече от 80 типа хабитати, както и на най-важните местообитания на 100 вида растения и 226 вида животни. Въпреки своите 111 000 кв. км Република България притежава богати и уникални биологични богатства, вкл. 94 вида бозайници, 383 вида птици, 16 вида земноводни, 27 вида черноморски и пресноводни риби, около 27 000 вида насекоми и други безгръбначни, повече от 10 000 вида различни растения и гъби¹⁵. В България обитават представители на почти всички главни растителни и животински видове, известни в Европа, което е потенциал за развитие и на различни форми на туризъм.

В заключение, ще отбележим, че туристическият потенциал на защитените територии не е достатъчно познат и изследван в България. Редица автори се спират на отделни защитени територии като например Природен парка „Шуменско плато“¹⁶, или на защитените територии в Шуменска област¹⁷, но цялостно изследване не е направено.

За определяне на туристическия потенциал на защитените територии може да се прилагат различни подходи. Един от моделите за оценка е баловият като се включват 4 показателя: 1. местоположение и транспортна достъпност, 2. природозащитен статус, 3. туристическа атрактивност и популярност 4. настанителна база в близост до защитената територия¹⁸. Според нас показателите може да се допълнят и детайлизират.

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПРИРОДЕН ПАРК „БЪЛГАРКА“

За краткост на изложението ще представим една от защитените територии – Природен парк „Българка“¹⁹. Природните паркове са особено подходящи при обсъждане на темата и поради факта, че те по условие не само са призвани да съхраняват автентичната природа, но и да създават възможности за развитие на туризъм и поминък на местните общности.

¹⁵ МОСВ - <http://www.moew.government.bg/bg/priroda/biologichno-raznoobrazie/zastiteni-vidove>

¹⁶ Grigorova, Z. New opportunities for ecotourism development in the nature park “Shumensko plato”//сп. за наука „Ново знание“, год.5, бр. 1, 2016, с. 17-30, ВУАПП, ISSN 2367-4598.

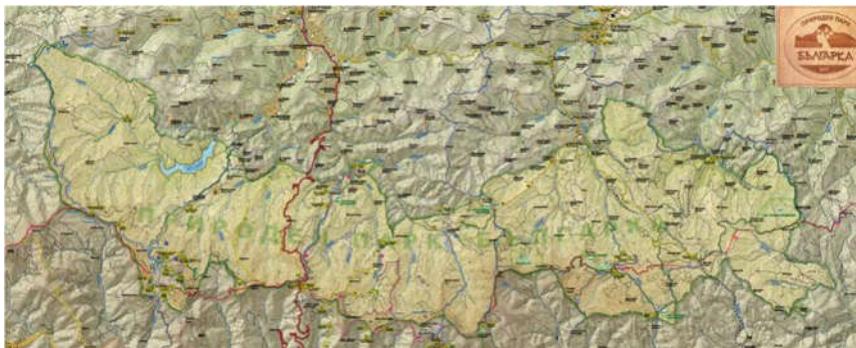
¹⁷ Левков, К., Ив. Шопова. Туристически потенциал на защитените територии в Шуменска област // Кръгла маса „Специализирани видове туризъм – предизвикателства и перспективи”. Аграрен университет – Пловдив, 2016, с. 161-168.

¹⁸ Вж. Левков, К., Ив. Шопова. Туристически потенциал на защитените територии в Шуменска област // Кръгла маса „Специализирани видове туризъм – предизвикателства и перспективи”. Аграрен университет – Пловдив, 2016, с. 161-168.

¹⁹ Вж. План за управление на Природен парк „Българка“ /проект/.

Географско положение и характеристика на защитените територии в ПП

Природният парк е разположен в централната част на България и обхваща най-съхранените букови екосистеми и ландшафти, характерни за Централна Стара планина. Разположен е върху билните части и по северните скатове на Шипченска и Тревненска планина и по части от прилежащия им Предбалкан. Територията включва изворите на река Янтра и основните притоци в горната ѝ част. Паркът обхваща населени места, разположени в границите на общините Габрово, Трявна и Мъглиж. В площта му попада и язовир „Христо Смирненски“. Прилежащите на парка територии са землища на 25 града и села – Габрово, Трявна, с. Станчов хан, с. Жълтеж, с. Зелено дърво и др., които въздействат социално-икономически, културно и екологически върху обекта. Прилежащите територии попадат в област Габрово и област Стара Загора (виж Фиг. 1). Площта на ПП „Българка“ в границите, определени със Заповед № РД-775 / 09.08.2002 г. на МОСВ – е 21 772,163 ха, коригирана според цифровия модел на кадастралната карта на 23 691,63 ха (виж Таблица 1). От Таблица 1 е видно, че площите от парка със статут на друг вид защитена територия заемат по-малко от 1,5%.

Фигура 1. Карта на местоположението на ПП „Българка“

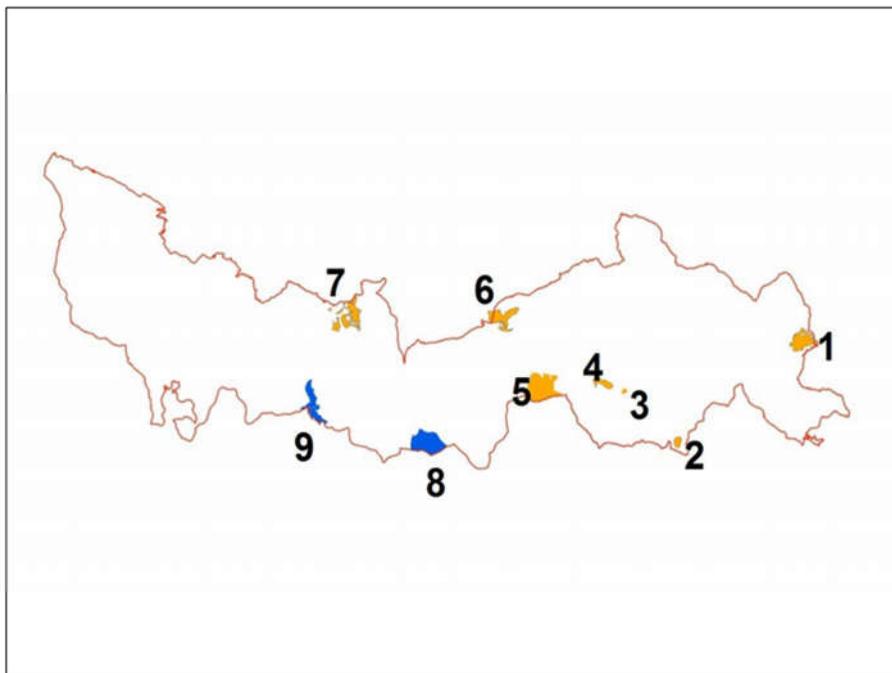
Природен парк „Българка“ е защитена територия по смисъла на Закон за защитените територии и включва разнообразни екосистеми с многообразие на растителни и животински видове и на техните местообитания, с характерни и забележителни ландшафти и обекти на неживата природа. Обявяването му е с цел опазване, възстановяване и поддържане на буковите екосистеми и ландшафти, характерни за Централна Стара планина. Режимът на ползване и управление на

Природен парк „Българка“ се определя от Закон за защитените територии, Заповед за обявяване на парка, издадена от министъра на околната среда и водите, както и от План за управление на защитената територия.

Таблица 1. Площ на ПП „Българка“ и на включените в него други защитени територии

№	Наименование категория	Заповед №	Обща площ по заповед (в ха)	Площ по цифров модел (в ха)	% от площта на ПП	Разлика (в ха)
1.	Природен парк „Българка“	РД-775/09.08.2002 г.	21 772,163	23 691,63	100	+1919,47
2.	Защитена местност „Студения кладенец“	25/09.01.1989 г	64,3	69,65	0,29	+5,35
3.	Защитена местност „Мъхченица-Йововци“	345/17.05.1979 г. ДР № 786 на КОПС при МС и прекатегоризирана в защитена местност със заповед № РД-1303/27.12.2002 г на МОСВ	59,95 в ПП 63,7 – обща	59,95	0,29	0
4.	Природна забележителност „Виканата скала“	985/21.04.1971 год.	0,5	0,48	0,002	-0,02
5.	Природна забележителност „Мъхнатите скали“	689/22.07.1987г.	7,4	7,41	0,03	+0,01
6.	Защитена местност „Столища“	689/22.07.87 г. на КОПС, обявена ПЗ, със заповед прекатегоризирана в ЗМ – заповед № РД-1309/27.12.2002 г. и разширена със заповед № РД-401/24.04.2013 г. на МОСВ	3,8	3,8	0	0
7.	Защитена местност „Соколски манастир“	357 /13.03.73 г, обявена ИМ, прекатегоризирана в ЗМ – заповед № РД-1322/27.12.2002 г	75,5	82,08	0,35	+6,58
8.	Природна забележителност „Тис“ – вековно дърво	11796/15.09.1948 г.	0,6	1,4	0,003	+0,8
9.	Природна забележителност „Бук“ – вековно дърво	1078/13.03.50 г.	0,1	0,1	0	0
10.	Народен парк „Св. Никола“	Постановление 20681 от 17.09.1936 на МЗДИ	99 (обща площ)	74,3	0,53	0

В границите на природния парк има обявени осем (8) защитени територии – четири природни забележителности и четири защитени местности. На територията на Парка са разположени част от един исторически архитектурен резерват (ИАР) и един народен парк (виж Фиг. 2).

Фигура 2. Карта на защитените местности и природни забележителности в ПП „Българка“:

1. ЗМ „Студения кладенец“; 2. ЗМ „Тисово находище“; 3. ПЗ „Виканата скала“; 4. ПЗ „Мъхнатите скали“; 5. ЗМ „Столица“; 6. ЗМ „Мъхченица–Йововци“; 7. ЗМ „Соколски манастир“; 8. и 9. ИАР Национален паметник-музей „Шипка–Бузлуджа“; 9. Народен парк „Свети Никола“

За краткост на изложението ще характеризираме само някои от защитените местности:

Защитена местност „Мъхченица–Йововци“ (обща площ 63,7 ха). Целите за обявяването са опазване на вековни букови гори във вододайната зона на Трявна. Режим на дейностите: 1. Забранява се пашата на домашни животни; 2. Забранява се повреждането на горската растителност; 3. Забранява се преследването на дивите животни и нарушаване на местообитанията им; 4. Забранява се разкриването на кариери, провеждането на минно-геоложки и други дейности, с които се поврежда или изменя ландшафтът; 5. Забранява се извършването на каквото и да е строителство освен в случаите, когато такова е предвидено по устройствения проект на защитената територия.

Природна забележителност „Виканата скала“ (обща площ 0,5 ха). Целите за обявяването са опазване на скален феномен. Режим на дейностите: 1. Забраняват се всякакви действия, с които се уврежда тяхното природно състояние и облик; 2. Забранява се откриването на кариери, къртене, копане и драскане по скалите; 3. Забранява се отбиването на водните течения; 4. Забранява се сечене или чупене на дърветата и храстите, изкореняване или бране на цветя и др.

Екосистеми и биотопи, установени в ПП „Българка“

А. Екосистеми на територията на парка.

На територията на ПП „Българка“ са представени естествени, полуестествени и антропогенни екосистеми, отнасящи се към 7 основни групи. Най-голяма площ (ок. 21 000 ха) заемат горските екосистеми, доста по малка площ заемат останалите групи екосистеми.

– Водни и мочурни екосистеми – 96,277 ха;

= Еутрофни езера – 1,14 ха;

= Карстови извори – 0,05 ха;

= Реки и потоци – 95 ха;

= Алкални тресавища – 0,087 ха;

– Естествени и полуестествени тревни екосистеми – 1 875,72 ха;

= Калцифилни пионерни екосистеми – 0,03 ха;

= Ксерофилни пасища и ливади – 904,58 ха;

= Мезофилни ливади и пасища – 905,74 ха;

= Калцифилни субалпийски тревни екосистеми – 32,6 ха;

= Хигромезофитни високотревни екосистеми;

= Ацидофилни субалпийски тревни екосистеми – 32,77 ха;

– Храстови екосистеми – 239,33 ха;

= Високопланински храсталаци;

= Ерикоидни храсталаци – 14,37 ха;

= Мезофилни храсталаци – 224,82 ха;

= Ксерофилни храсталаци – 0,14 ха;

– Горски екосистеми – 21 183,16 ха;

= Естествени и полуестествени горски екосистеми – 17 439,06 ха;

– Хигромезофилни, мезофилни и ксеромезофилни екосистеми – 13 413,73 ха;

= Хигромезофилни крайречни екосистеми – 39,34 ха;

= Мезофилни и ксеромезофилни букови екосистеми – 11 111,96 ха;

- = Пионерни горски екосистеми – 165,05 ха;
- = Мезофилни габърово-горунови екосистеми – 2084,48 ха;
- = Смесени клисурни горски екосистеми – 12,29 ха;
- Ксерофилни екосистеми – 4025,33 ха;
- = Ксерофилни букови екосистеми – 3589,09 ха;
- = Ксерофилни дъбови екосистеми – 10,26 ха
- = Ксерофилни екосистеми на воден габър – 261,52 ха;
- = Ксерофилни екосистеми на мъждрян и келяв габър – 162,96 ха;
- = Ксерофилни липови екосистеми – 1,5 ха;
- *Горски култури* – 3744,1 ха;
- = Иглолистни горски култури – 3 575,41 ха;
- = Иглолистни култури от местни видове – 3 506,61 ха;
- = Иглолистни култури от екзоти – 68,8 ха;
- = Широколистни горски култури – 168,69 ха;
- = Широколистни култури от местни видове – 103,5 ха;
- = Широколистни култури от екзоти – 65,19 ха;
- **Хазмофитни екосистеми – 26,87 ха;**
- = Стръмни и отвесни силикатни скали;
- = Стръмни и отвесни варовикови скали – 20,35 ха;
- = Сипейни екосистеми – 6,52 ха;
- **Подземни екосистеми;**
- **Антропогенни екосистеми – 778,2 ха**

На територията на парка са установени 54 типа местообитания (*биотопи*) от класификационната система *EUNIS*: 3 сладководни, 1 торфищен, 11 тревни, 4 храстови, 22 горски, 6 скални и 7 антропогенни²⁰.

Социално-икономически аспекти на характеристиката на ПП

На територията на Природен парк „Българка“ се осъществяват дейности, свързани с опазването и поддържането на културно-историческите паметници, в поддържането на къщи за селски туризъм, ресторантьорския и хотелиерския бизнес (виж Таблица 2).

²⁰ План за управление на ПП „Българка“ (проект)

Таблица 2. Брой на заетите в туризма

Община	Заетост в поддържането на културно-историческите паметници	Заетост в поддържането на къщи за селски туризъм	Заетост в поддържането на ресторантьорство	Заетост в поддържането на хотелиерство
Габрово	122	21	64	105
Трявна	15	162	81	173
Мъглиж (с. Селце)	0	10	2	4
Общо:	137	193	147	282
<i>Източник: Представително демоскопско проучване – ПП „Българка“, 2012, и официалните данни за регистрираните къщи за гости.</i>				

На територията на ПП „Българка“ през годините и до днес се упражняват някои от местните занаяти. Сред основните занаяти, които са се практикували на територията на парка, са дюлгерство, производство на спиртни напитки от плодове, сушене на плодове, абаджийство (практикувало се е в Габрово, Трявна и Плачковци), терзийство (най-вече в Габрово), панталонаджийство (Габрово и Трявна), кожухарство (Габрово и Трявна), обущарство (Габрово и Трявна), дърводелство (във всички населени места на територията на парка), дограмаджийство, стругарство (практикувало се в с. Чарково), кошничарство (кв. *Водици*), железарство, куюмджийство (Габрово и Трявна), казанджийство (Габрово), грънчарство (Габрово), мутафчийство (Габрово и Трявна), басмаджийство (Габрово), гайтанджийство (Габрово, Етъра и Чарково), тепавичарство (Етъра, Чарково, Ябълка, Шумели), копринарство (Габрово и Трявна), бояджийство (Габрово, Етъра, Чарково, Трявна), сапунджийство (във всички по-големи селища на Трявна, Плачковци, Станчев хан, Нейковци, но най-много в Габрово), джелепчийство (на цялата територия на парка). Членовете на *Задругата на майсторите на народни художествени занаяти* с център в Габрово са 53. В Трявна членовете на задругата са 5, при регистрирани 170 производители на занаятчийски стоки и предлагащи занаятчийски услуги.

Заклучение

Като цяло може да обобщим, че Природен парк „Българка“ е с високо значение, отчитайки характеристиките на природната среда, и с голяма социална, икономическа, културна и емоционална стойност, която има няколко нива.

На национално ниво паркът е част от системата на защитени територии в Република България и е част от природозащитната структура за опазване на природната среда на Стара планина. Отличава се с високо биологично разнообразие по отношение растителните съобщества и природните местообитания. Представени са съобщества и местообитания, характерни както за високите части на Стара планина, така и за Предбалкана – субалпийски пасища върху силикат и варовик, пасища и ливади в ксеротермния дъбов пояс, широколистни храстови съобщества, разнообразни широколистни гори (предимно букови, габъррови, горунови, келяво-габъррови и др.), реки и крайречни съобщества, торфища, извори и др. Наличието на варовикови и на силикатни субстрати увеличава разнообразието и респ. потенциалната стойност на биологичното разнообразие на парка.

ПП „Българка“ има висока стойност и в рамките на Европейския съюз. Той е защитена зона (BG0000399) и по двете директиви, част е от общоевропейската мрежа *НАТУРА 2000*. Като обекти за опазване на защитената зона са определени 19 природни местообитания. Природният парк е с висока потенциална стойност за опазване биологичното разнообразие в европейски и международен аспект, вкл. на ниво екосистеми, природни местообитания и растителни съобщества. В защитената зона се опазват местообитанията и популациите на 39 вида птици, целеви за опазване в рамките на *НАТУРА 2000*.

Територията на парка е с решаващо значение за екосистемите, осигуряващи качеството и количеството на питейните води на населените места в общините Габрово и Трявна. На територията на парка се създава среда за възприемане на национални културни обекти като Национален парк-музей „Шипка–Бузлуджа“²¹ и Архитектурно-етнографския музей на открито „Етъра“²².

Природният парк е естествена природна среда с високо ландшафтно разнообразие. Предлага условия за развитие на **устойчив туризъм**, който отговаря на интересите както на местното население, така и на посетите от останалата част на страната и чужбина. Предлага добро съчетание на защитени природни местности, културно-исторически паметници и етнографско богатство. Има възможности за развитие на разнообразни видове спорт, туризъм и рекреация – пешеходен, велотуризъм, конен, тематичен и познавателен туризъм.

²¹ Вж. <http://www.shipkamuseum.org/>

²² Вж. <http://www.etar.org/>

Природният парк има функциите на обект от национално значение като обект на познавателния и културния туризъм, обект от регионално значение за образователни дейности, свързани с културата, историята, природата и околната среда, и обект от национално значение по отношение изследователски дейности в стари широколистни гори.

ПОТЕНЦИАЛНИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗЪМ И ДРУГИ РЕКРЕАЦИОННИ ДЕЙНОСТИ НА МЕСТНО, НАЦИОНАЛНО И МЕЖДУНАРОДНО НИВО

Възможностите в това направление се очертават от високите оценки и перспективи в развитието в следните основни раздели:

- **Природна среда с културни, исторически и археологически паметници.** Развитието на туристическата инфраструктура на обектите на културно-историческото наследство е важно условие за осъществяване една от целите на плана за хармонична връзка и развитие на екологичния и културния туризъм на територията на ПП. В плана ще бъдат включени необходимите програми и проекти, дейности и мерки за тяхното постигане.

Природният комплекс на парка предполага развитие на екологичен туризъм, предпоставка за който е съхранената природа.

Наличието на богата история, останки от някогашни крепости, манастири, градища, на пластове от многовековна история, легенди и митове, са сериозна предпоставка за развитие на културно-познавателен и свещен (религиозен) туризъм и обвързване на територията с подобни обекти в контактната ѝ зона – Соколски манастир „Успение Богородично“, храм-параклис „Свети Иван Рилски Чудотворец“ на връх Кръстец, Дряновски манастир „Свети Архангел Михаил“, Батошевски манастир „Успение Богородично“, Шипченски манастир.

Първостепенната функция на парка като защитена територия с биологично и ландшафтно разнообразие създава възможности за развитие на образователни и природозащитни маршрути. В територията на парка на разположение са пет защитени местности и четири природни забележителности.

Съществува висок, неизчерпан потенциал за развитие на научен природопознавателен туризъм.

- **Развитие на фолклорни празници и изяви, местни ритуали, културни събития** на основата на вече традиционно провеждащите се културни празници на Архитектурно-етнографския

музей на открито „Етъра“, Националните Славейкови празници, Международен пленер по дървопластика, Международния фолклорен фестивал, традиционните панаири в гр. Трявна и в с. Плачковци. Ежегодни събори с игри и надпявания се провеждат в с. Белица, на връх Бъзовец, в с. Кръстец, с. Станчов хан. Провеждането на „Поляна фест“ в местността Узана е иновативен фестивал на практиките за устойчиво развитие, който показва нагледно как добрите зелени идеи имат приложение.

• **Морфологичните особености на района** са основна предпоставка за развитие на пешеходен туризъм, велотуризм и конна езда, както и на екстремните – алпинизъм и пещерничество, делтапланеризъм. Адаптирането на сградния фонд към нормите за ползване от хора с увреждания ще им даде възможност за по-продължителна почивка в парка. С развитието на този тип туризъм е необходимо изграждане на маршрути за хора с увреждания и в урбанизираните територии.

През територията на парка преминава част от международния туристически маршрут *Ком–Емине (м. Узана–вр. Шипка–х. Бузлуджа–х. Българка–х. Кръстец–х. Грамадлива–х. Предела–Преход на Републиката)*. В района на парка се намират много, разнообразни пешеходни маршрути, достигащи различни природни и исторически местности, маршрути, свързващи Северна и Южна България: *гр. Трявна–Плачковци–х. Кръстец–крепост Калоянка–с. Селци–гр. Мъглиж; гр. Плачковци–х. Кръстец–Иванкова пътека–крепост Царска могила–с. Дъбово; гр. Трявна–х. Българка–с. Енина; гр. Габрово–м. Узана–с. Скобелево; гр. Габрово–вр. Бузлуджа–с. Шипка; Етъра–Соколски манастир–вр. Шипка–с. Шипка*, и др.

Съчетанието между изключително подходящ терен и природно разнообразие дава възможност за развитие на велотуризм с възможности и за дълги, и за сравнително леки преходи чрез използването на богатата мрежа от коларски пътища и пътеки с малка денивелация, за екстремно колоездене и колоориентиране. Разработен и действащ е туристически продукт „*С велосипед и раница по пътя на слънцето*“, който включва един регионален велосипеден маршрут, обхващащ общините: Трявна, Габрово, Априлци, Троян и Тетевен, и един локален във всяка от общините²³.

²³ Вж. Регионална туристическа асоциация „Стара Планина“; Общински план за развитие на община Трявна 2007-2013 г.

Речните каньони, скалните масиви и разломи откриват великолепни възможности пред любителите на силни усещания за практикуване на алпинизъм, скално и ледено катерене, спелеология (райони като „Виканата скала“, скалните масиви около с. Станчев хан, пещерите под връх Бузлуджа при изворите на р. Янтра и др.).

За пара- и делтапланеризъм леснодостъпни терени за излитане и приземяване и подходяща метеорология са вр. Исполин до м. Узана, вр. Бедек, вр. Баба до гара Кръстец, Конарското и др.

Възможностите за конен туризъм и езда са ограничени и към момента не са развити в района на парка. Конна база има в м. Узана, в с. Тодорчетата и с. Живко, община Габрово. След с. Живко има манеж за езда с изградени съоръжения. Там могат да се наемат и коне.

На територията на ПП „Българка“ за религиозен туризъм е подходящ храм-параклисът „Свети Иван Рилски Чудотворец“ на връх Кръстец. В основата на храма е вградена частица от мощите на свети Иван Рилски, донесена нарочно от Рилския манастир и осветена с изворна вода от пещерата в Рила планина, където е живял светецът.

Уникалният комплекс от туристически ресурси предполага развитие на богатата гама от туристически дейности и разработване на комплексен туристически продукт.

Селският туризъм може би ще се окаже най-успешната за момента и най-популярна форма на туризъм на територията на парка. Наличието на значителен свободен квартирен фонд, предлагането на местни храни, атракционни забавления и добрата нагласа на населението да приема туристи са важен ресурс за развитие на този вид туризъм.

Развитието на спортни и рекреационни дейности на територията на парка в съчетание с възможностите на прилежащите територии и комбиниране с другите спортове може да създаде позитивен имидж на региона както в България, така и в чужбина.

Зониране²⁴

В Природен парк „Българка“ се обособяват зони според целите на управление:

- I. Зона с временна забрана за ползване на ресурсите;
- II. Туристическа зона;
- III. Зона на сградите и съоръженията;

²⁴ По План за управление на Природен парк „Българка“ /проект/.

IV. Зона за опазване на биологичното и ландшафтното разнообразие и водните ресурси.

В Таблица 3 е представено разпределението на зоните.

Таблица 3. Разпределение на зоните по площ

№ на зоната	Наименование на зоната, обхват	Площ (в ха)	Площ от общата на парка (в %)
I	Зона с временна забрана за ползване на ресурсите	2 835,5	11,9
II	Туристическа зона	1 547,3	6,5
III	Зона на сгради и съоръжения	533,8	2,2
IV	Зона за опазване на биологичното и ландшафтното разнообразие и водните ресурси	18 974,6	79,4

За целите на настоящата разработка от съществено значение е **Туристическа зона II**, която обхваща територии, подходящи за туризъм; съществуващи и новопредвидени струпвания на маршрути и места за отдих или туристически атракции.

В *Плана за управление* се предвиждат следните мерки и мероприятия:

1) Опазване на биологичното разнообразие в екосистемите и на естествените процеси, протичащи в тях, както и на характерни или забележителни обекти на неживата природа и пейзажи;

2) Опазване на ландшафта;

3) Осигуряване възможност за достъп до определени места, където посетителите могат да оценят уникалността и качествата на природния комплекс и да се насладят на контакта с природата, без да причиняват значима вреда или безпокойство;

4) Осигуряване на условия за отдих и пребиваване на посетители, развитие на специализиран туризъм и спортни дейности при отчитане на природозащитните цели на територията;

5) Създаване на условия за информационно обслужване на посетителите и интерпретации;

6) Подобряване и поддържане на необходимите санитарно-хигиенни условия на територията на парка.

За **зона II** се предвиждат и критерии за определяне на режими и норми:

1) ясно обособена и обхваща екосистеми, които могат да се използват без съществено да се повлияват от човешко натоварване;

2) достатъчно голяма и позволява дългосрочно използване на туристически ресурси и съоръжения без нарушаване на природните ценности;

3) включва територии със съществуващо туристическо ползване.

ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЯ

В заключение²⁵ трябва да подчертаем, че независимо от формите на туризъм, които могат да се развиват в защитените територии, тази дейност трябва да бъде регулирана. На първо място, преди да се създаде туристическият продукт, държавата трябва да очертае параметрите, в които може да се развива такава стопанска дейност. Разграничаването между регулиране и икономика на туризма е съществено за управление на територията. Плановете за управление са основният документ, определящ развитието на защитените територии, вкл. и на туризма. В този смисъл те трябва да съдържат информация относно потребителната стойност на природните ресурси, оценка на тяхната привлекателност и значимост.

Необходимо е да се определи с точност не само общият капацитет на защитената територия, но и диференцирано по маршрути, места за отдих, културно-исторически обекти и др. Важно е да се определи и специализацията на туризма в различните зони. Трябва да се проведе маркетингово проучване в посока определяне обема и профила на съществуващия и потенциален туристопоток, състоянието на туристическите пазари, както и възможностите за продуктово развитие.

Първата стъпка за успешно разработване на такъв туристически продукт е да се изясни принципният подход към понятието „туристически продукт“²⁶. Трудовата дейност в туризма създава специфичен продукт с определена потребителна стойност, който обаче не е материален. Проф. Крипендоф определя туристическия продукт като „пакет от услуги, асортимент от материални и нематериални блага, получени от резултатите от дейността на различни предприятия, която обаче туристът възприема в

²⁵ Вж. Лаков, Пл. и Т. Осипова, Св. Стойчев. Развитие туризма в Природных парках Болгарии на примере парка «Българка» // *Сб. материали, междунар. конференция «Экологическое равновесие: структура географического пространства»*, 11 ноември 2016 г., Санкт-Петербург, Россия, доклад.

²⁶ Вж. Lakov, Pl. & Vladimir Naydenov, Ivanka Shopova. The Roman Colonia Ulpia Oescensium and opportunities for developing cultural tourism // *International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress*, Series: Russe/BULGARIA, April, 8-9, 2017.

единство и едно цяло“²⁷. Туристическият продукт е обобщаващо понятие и съдържа материалновеществена субстанция и същевременно представлява съвкупност от услуги. От гледна точка характера на потребителните стойности стоките и услугите, които формират продукта, може да се класифицират в няколко групи:

- ✓ транспортни услуги;
- ✓ услуги за осигуряване на нощувка;
- ✓ условия за изхранване в туристическия обект;
- ✓ услуги за организиране развлеченията на туристите;
- ✓ комунално-битови услуги;
- ✓ сувенири и други стоки за потребление в туристическия обект или в постоянното местожителство и др.²⁸.

Туристическият продукт, от своя страна, се реализира на две нива:

- ✓ първични туристически атракции – културни ценности, антропогенни и природни ресурси;
- ✓ съоръжения и обслужване – основни туристически услуги.

Целите са насочени към определяне стандартите, към контрола, регулирането и развитието на продукта, чрез които се осигуряват неговите качество и конкурентоспособност.

В теоретичен аспект трябва да подчертаем, че да се създаде и продава нов продукт, трябва се приложи съответна технология за неговото производство поне на ниво (или дори по-добре) на конкуренти. Важна част от създаването на продукта са иновациите (нововъведения, новостите), които ще направят по-конкурентен продукта като иновации в процеса, управлението и маркетинга.

Като пример може да се посочи принципната разработката на проектиране и реализиране на екотуристически продукт в Природен парк „Българка“ в следните етапи:

1. Определяне на пазара.
2. Концепция за продукта.
3. Ресурси.
4. Проектиране.
5. Цена.
6. Комуникационна система.
7. Финансов план.

²⁷ Вж. Лаков, Пл. Хотелиерство. ВТ, 2014.

²⁸ Вж. Банабакова, В. и кол. Туристически пазари. Плевен, 2017.

ЛИТЕРАТУРА

1. Банабакова, В. и В. Великов, Кр. Левков, Пл. Лаков. Туристически пазари. Плевен, 2017.
2. Василев, Д. „Екотуризъм в защитени територии – принципи и практики“ // МОСВ, материали от проект „Опазване на биологичното разнообразие и икономически растеж“.
3. Воденска, М. „Ръководство за мониторинг на влиянията на екотуризма върху българските защитени природни територии и съседните общности“ // МОСВ, материали от проект „Опазване на биологичното разнообразие и икономически растеж“. Национален форум, София, 2002 г.
4. Grigorova, Z. „New opportunities for ecotourism development in the nature park “ Shumensko plato”//сп. за наука „Ново знание“, год. 5, бр. 1, 2016, стр.17-30, ВУАРР, ISSN 2367-4598.
5. Директива за съхранение на дивите птици - <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A31979L0409>
6. Директива за запазване природните местообитания на дивата флора и фауна- <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A31992L0043>
7. Закон за биологичното разнообразие – Обн. ДВ. бр. 77 от 9 август 2002 г., посл. изм. и доп. ДВ. бр.76 от 19 септември 2017 г.
8. Закон за защитените територии – Обн. ДВ. бр. 133 от 11 ноември 1998 г., посл. Промяна – доп. ДВ. бр. 96 от 1 декември 2017 г.
9. Заповед № РД-775/09.08.2002 г. на МОСВ
10. Изпълнителна агенция по околна среда - http://eea.government.bg/zpo/bg/index_download.jsp
11. Лаков, Пл. Хотелиерство. ВТ, 2014.
12. Лаков, Пл. и Т. Осипова, Св. Стойчев. „Развитие туризма в Природных парках Болгарии на примере парка «Българка»“ //доклад, Материали VII международной научно-практической конференции, «Экологическое равновесие: структура географического пространства»,11 ноября 2016 года, Санк Петербург, Россия, стр.173-176, ISBN 978-5-8290-1599-2.
13. Lakov, P. & Vladimir Naydenov, Ivanka Shopova, “The Roman Colonia Ulpia Oescensium and opportunities for developing cultural tourism“ // International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series-Russe/BULGARIA April 8-9, 2017, стр. 228-241, ISBN 978-619-203-177-0.

14. Левков, К., Ив. Шопова. Туристически потенциал на защитените територии в Шуменска област // Кръгла маса „Специализирани видове туризъм – предизвикателства и перспективи“. Аграрен университет – Пловдив, 2016, с. 161-168.

15. МОСВ-

<http://www.moew.government.bg/bg/priroda/biologichno-raznoobrazie/zastiteni-vidove>

16. Общински план за развитие на община Трявна 2007-2013 г.

17. План за управление на Природен парк „Българка“ /проект/.

18. Регионална туристическа асоциация „Стара Планина“ – официален сайт

19. http://bulgariatravel.org/ru/obyekt/302/Silkosiya_rezervat

20. <http://rilanationalpark.bg/bg/pages/index/l:home>;

21. <http://www.pirin.bg/>;

22. <http://visitcentralbalkan.net/bg/pages/index/l:home>

23. [http://www.belogradchik.biz/belogradchik/attractions/rocks.bg.h](http://www.belogradchik.biz/belogradchik/attractions/rocks.bg.htm)

tm

24. http://bulgariatravel.org/ru/obyekt/29/Srebyrna_rezervat

25. http://bulgariatravel.org/ru/obyekt/250/park_rilski_manastir

26. <http://www.belasitsa.net/index.php/bg/>

27. <http://www.shipkamuseum.org/>

28. <http://www.etar.org/>

29. <http://lex.bg>